

Mateja Ratej

**ROŽENGRUNT:
žensko nasilje v štajerskih kočarskih
družinah med svetovnima vojnama**

UVOD

»In celo če je preverljiva in zanjo obstajajo arheološki ali forenzični dokazi, je minula stvarnost zgolj metafora. Preteklost je metafora, tako kot tudi zgodovina.«

Miljenko Jergović, *Oče*

Mariborsko okrožno sodišče je po oblikovanju prve jugoslovanske države, nastale z razpadom avstro-ogrskega imperija po prvi svetovni vojni, obsegalo okrajna sodišča v Lendavi, Gornji Radgoni, Ljutomeru, Marenbergu (danes Radlje), Mariboru, Murski Soboti, Ormožu, na Prevaljah, Ptujju, v Slovenski Bistrici in Lenartu.¹ Sodišče provincialnega mesta na stičišču germanskega in slovanskega sveta je glede na ohranjene kazenske spise v letih 1918–1941 v širši okolici Maribora (tj. brez Prekmurja) beležilo skupno okrog petdeset primerov skrajnega nasilja v intimnopartnerskih zvezah: okrog trideset v letih 1918–1929 in okrog dvajset v letih 1930–1941. Domala vsi zločini so se zgodili med kmečkim delavstvom Slovenskih goric, Haloz in neposredne mariborske okolice, torej na področjih, katerih skupni imenovalac sta bila izrazita revščina in lahek dostop do omamnih sredstev: alkohola (pogosto samorodne vinske trte, narečno šmarnice) ali jabolčnika (narečno tukle) ter arzenika (pogovorno mišnice).

Po štetju prebivalstva leta 1931 je bilo v Dravski banovini, ki je obsegala večji del slovenskega prostora brez Italiji priključenih zahodnih pokrajin, od dobrega milijona prebivalstva skoraj 700.000 kmetov. Med njimi jih je kar dve tretjini pripadalo kmečkemu delavstvu – ljudem, ki so se preživljali s

5 ■

1 Od leta 1938 so okrajna sodišča v Murski Soboti, Ljutomeru, Dolnji Lendavi in Gornji Radgoni spadala pod novo oblikovano okrožno sodišče v Murski Soboti. Jelka Melik, *Kazensko sodstvo na Slovenskem 1919–1929* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1994), 26.

kmetovanjem, a so imeli v lasti od 0 do največ 5 ha zemlje, v večini primerov pa od 0 do 2 ha, zato so morali za preživetje delati kot dninarji na večjih kmečkih posestvih.² Prebivalci mariborske okolice so kmečke delavce oz. kočarje kot najštevilnejšo skupino prebivalstva v pretežno kmečki prvi jugoslovanski državi med svetovnim vojnama poznali pod imenom **bajtarji**; v Slovenskih goricah so jih imenovali **želarji**, v Prlekiji **kajžarji**, v Halozah pa **gormani**.

• 6 V desetletju po prvi svetovni vojni je bilo moško nasilje nad zakonskimi ali intimnimi partnericami na območju mariborskega okrožnega sodišča, ki ga tematizira monografija *Vojna po vojni* (2016), tesno povezano s psihološkimi posledicami prve svetovne vojne pri kmečkih vojnih veteranih pa tudi z nasilnim obnavljanjem patriarhata po vrnitvi kmečkih gospodarjev s fronte. Izbruhi ženskega nasilja v štajerskih kočarskih družinah so bili medtem v vsem medvojnem času v najtesnejši zvezi s poraznim socialnim položajem kmečkega delavstva. Štajerske ženske so bile v dvajsetih letih 20. stoletja storilke zločinov nad zakonskimi (ne pa tudi nad intimnimi) partnerji v nekaj manj kot polovici primerov v primerjavi z moškimi storilci, v desetletju zatem pa v več kot šestdeset odstotkih. V okoliščinah popolne socialne prezrtosti kmečkega prekariata so bili odnosi v kočarskih družinah polni neprekinjenega nasilja, vendar moškim v pogojih družbeno podprte patriarhalne podrejenosti ženskega spola praviloma ni bilo v interesu nasilno dokončanje zakonske zveze. Na drugi strani so se lahko kmečke delavke osvobodile družbene, ekonomske, telesne in čustvene odvisnosti od zakonskih partnerjev, ki jo je utemeljeval obstoječi (katoliški) družbeni red, edinole s skrajnim nasiljem za vsako ceno.

2 Fran Erjavec, *Kmetiško vprašanje v Sloveniji: gospodarska in socialna slika* (Ljubljana: Jugoslovanska kmetska zveza, 1928), 94–95; T. Zupan, »Posestna struktura Slovenije«, *Sodobnost*, 1940, 158–159; Jože Kerenčič, »Študij o naši vasi«, *Ljubljanski zvon*, 1936; cit. po: Jože Kerenčič, *Domačija: zbrano delo* (Maribor: Obzorja, 1967), 104, 107, 113.

To delo obravnava skoraj trideset primerov ženskega nasilja nad zakonskimi partnerji v širši mariborski okolici, ki je vztrajalo zlasti v letih 1929–1933, zaznamovanih z diktaturo kralja Aleksandra Karađorđevića in s pronicanjem svetovne gospodarske krize, ta pa je izdatno udarila ravno po do vratu zadolženi kmečki populaciji. V letih pred drugo svetovno vojno je žensko nasilje nad zakonci v mariborski okolici kot enem najrevnejših področij na Slovenskem usahnilo. Ob odločnejših državnih ukrepih za zmanjšanje socialne razslojenosti kmečkega prebivalstva velja na Štajerskem poglavitni razlog za to pripisati pojavu množičnega pričakovanja nemške okupacije – o tem govori monografija *Svastika na pokopališkem zidu* (2021) – od katere si je zlasti revno kmečko prebivalstvo obetalo domala pravljico izboljšanje socialnega položaja. Nasprotno se je v letih 1939–1941 na področju okrožnega sodišča v Mariboru v okoliščinah razpadanja skupnega simbolnega prostora ob očitnem približevanju vojne in sočasnem rahljanju ustaljenih družbenih in s tem tudi patriarhalnih vezi ponovno krepilo nasilje moških nad intimnimi partnericami zaradi maščevanja in občutka čustvene izgube ter zavrženosti ob zapustitvi, zavrnitvi, neželeni nosečnosti ipd.³

Spričo trdnih patriarhalnih koordinat, vtkanih tudi v državne organe, je razumljivo, da so bile v desetletju po prvi svetovni vojni storilke za nasilje nad zakonskimi partnerji kaznovane precej huje od moških. Če so jo storilci večinoma odnesli z blagimi kaznimi, npr. z nekajmesečnim zaporom, je bila povzročiteljicam kaznivega dejanja umora, poskusa umora ali uboja zakonca v pogojih veljavnega avstro-ogrskega kazenskega zakonika (do leta 1929 oz. 1930) izrečena smrtna kazen na vešalih, kasneje pa praviloma s kraljevo

3 Kazenski spisi okrožnega sodišča v Mariboru med letoma 1918–1941; kot običajno tudi tokrat izražam hvaležnost za pomoč pri iskanju skrbno dokumentiranih nians preteklosti v nepreglednem morju ohranjenega arhivskega gradiva sodelavcema Pokrajinskega arhiva Maribor Leopoldu Mikcu Avberšku in Sabini Lešnik pa tudi Liljani Urlep iz Nadškofijskega arhiva v Mariboru.

pomilostitvijo dosmrtni oz. dolgotrajni zapor. Po koncu prve svetovne vojne kot skrajne družbene zaostritve, ko je nasilje v človeških odnosih odtekalo le počasi in sočasno s postopnim vračanjem socialne senzibilnosti, povzročiteljice nasilnih dejanj – paradoksalno – v svojih kazenskih zadevah niso mogle računati na moškimi priznani olajševalni okoliščini vojne, saj ženske niso sodelovale v produkciji nasilja na bojiščih.

Med skupino »bestialnih žensk«,⁴ ki so med svetovnimi vojnami dvignile roko nad soproge, zavzema v tej knjigi osrednje mesto primer Marije Fortmüller iz okolice Svete Ane v Slovenskih goricah, nekje z zabrisane meje naselij Ščavnica in Rožengrunt, katerih obrobni in počasen vsakdan je leta 1920 prestrelila nova avstrijsko-jugoslovanska državna meja. Želarska hči je bila leta 1922 obsojena, da je s pomočjo očeta svoje nezakonske hčere in dveh bratov spomladi 1921 spravila ob življenje kar tri desetletja starejšega kmečkega posestnika, s katerim je pristala v zakonski zvezi le slabo leto prej, ko je dobro preskrbljeni vdovec iskal kmečko nevesto. Gruntar Anton oz. Johan Fortmüller je v manj kot letu dni drugega zakona obležal v lepljivi gošči krvi ob domačem gospodarskem poslopju v sami srajci in z razklano glavo. Obsežen kazenski spis spremlja Marijino življenjsko pot od utrinkov iz želarske mladosti v izteku avstro-ogrske države prek zločina v komaj nastali prvi jugoslovanski državi, ko je bila nekaj mesecev gruntarica, do ganljivih dopisov o ureditvi življenjskega položaja hčera, ki so jih v tridesetih letih 20. stoletja mariborskemu sodišču v imenu kaznjenke pošiljale katoliške redovnice, upravnice ženske kaznilnice v Begunjah.

V negibnem in zaprtim katoliškem idejnem svetu, ki je prevladoval v slovenski predvojni družbi in ni z ničimer bistveno reagiral na v nebo vpijoče socialne krivice nad kmeč-

4 »Bestialne ženske«, *Slovenski narod*, 23. 8. 1919.

kim delavstvom, ni bila socialna mobilnost niti zaželeni niti dovoljena ambicija posameznika ter posebej ne posameznice.⁵ V izogib političnemu združevanju kmetstva in delavstva so na katolištvu utemeljeni socialni koncepti temeljili na socialni distanci med sloji kot pogoju za uveljavitev stanovskega parlamentarizma, kar pomeni, da so težili k obnovi *starega reda* na podlagi modificiranih srednjeveških institucij v novih razmerah. Kmetje in kmečko delavstvo so v tem idejnem kontekstu tudi na tovarniške delavce kot tedaj sorazmerno novo družbeno skupino gledali kot na pojav, ki ogroža položaj kmeta in ne ceni kmečkih naporov.⁶ V okviru katoliške vizije družbe, katere najodločnejši nasprotniki med svetovnjima vojnoma so bili komunisti kot zagovorniki norme enakosti, so najhujše socialne odklone odpravljale (katoliške) dobrodelne organizacije, ki so obenem vestno skrbele za ohranjanje opisanega družbenega ustroja, saj »si pač ne moremo predstavljati kulturnega naroda brez raznih stanov. Stanovsko razliko popolnoma odpraviti in iztrebiti, je želja in stremljenje revolucije, je pa neizpeljiva.«⁷

Po izidu politične biografije najvplivnejšega slovenskega politika prve Jugoslavije in liderja Slovenske ljudske stranke (SLS) Antona Korošča *Triumfator* (2022) je torej Rožengrunt organsko nadaljevanje kulturnozgodovinskih in historično antropoloških raziskav slovenske družbe med svetovnjima vojnoma. Kajti kmečki delavci so bili slepa pega Koroščeve politike, hrbtna stran njegove »triumfatorske« politike, česar se je z najtesnejšimi sodelavci dobro zavedal. Glavni urednik osrednjega strankinega glasila *Slovenec* Ivan Ahčin je bil

5 Glej npr.: Gelč Jontes, »Mlekarica Johana«, *Ljubljanski zvon*, 1937; cit. po: Gelč Jontes, *Sreča na črepinjah* (Ljubljana: Plug 1943), 10, 24, 45, 50; Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, *Zbrano delo*, 2. knjiga (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1964), 231, 232, 327.

6 »O demokraciji«, *Slovenec*, 15. 5. 1924, 1; »Boj uzurpatorjem!«, *Slovenec*, 23. 5. 1924, 1; Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, *Zbrano delo*, 8. knjiga (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1965), 162.

7 »Sprava med stanovi«, *Straža*, 3. 10. 1919, 1.

podobno kot Korošec že v začetku tridesetih let 20. stoletja prepričan, da je prepovedano komunistično gibanje doseglo ključni preboj, ko je v okoliščinah hude ekonomske krize povežalo socialno vprašanje s svojimi političnimi idejami bolj prepričljivo od etabliranih političnih strank: na grozo katoliškega idejnega sveta je za (kmečko) delavstvo rešitev iz odvisnosti od kapitala tedaj postala istovetna uresničevanju komunističnih načel.⁸

• 10

A predmodernost na srednjeveških katoliških institucijah organizirane družbe je v tistem času zaznavala tudi liberalno usmerjena Zofka Kveder. Ko je hčer Vladošo, otroka velemestnih ulic, poslala na počitnice na slovensko podeželje, je prijateljici zabičala, naj pusti deklico skakati in igrati se z vaškimi otroki, da »postane demokratična«: »Ne bi namreč rada, da bi postala naša Vlada ena tistih mestnih cvetic, ki mislijo, da morajo biti od kmečkih ljudi vedno dva metra stran.«⁹ Ostrino nepretočnosti med socialnimi sloji in posebno med razslojenim kmečkim prebivalstvom so med svetovnimi vojnami opisovali še Ignac Koprivec v zbirki črtic iz Slovenskih goric *Kmetje včeraj in danes* (1939), avtorici ljubljanskih predmestij Manica Koman v zbirki črtic *Šopek samotarke* (1918) in Gelč Jontes v zbirki črtic *Sreča na črepinjah* (1943), v številnih delih pa Miško Kranjec in Anton Ingolič, a bržkone najbolj prepričljivo med sodobniki komunistični aktivist Prežihov Voranc.

Naravnost neprekosljivo je to storil v *Samorastnikih* (1940), ko je čedalje večji antagonizem med socialnimi sloji prikazal v prepovedani ljubezni ibržnice (narečno najnižja dekla) Hudabivnikove Mete in gruntarskega sina Ožbeja z mogočnega koroškega posestva: »Zdaj ko naš rod lahko samozavestno zre raz Karnice po Podjuni, zdaj prideš ti, Ožbej, in mi začneš delati zgago. Ženiti se hočeš, kakor se na Karnicah doslej še

8 Ivan Ahčin, »Kam naj se usmeri katoliška akcija?«, *Čas*, št. 3–4 (1930–1931): 75.

9 Zofka Kveder, *Vladka, Mitka, Mirica* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1978), 90.

nihče ni ženil. Moram ti povedati, da ne gre za posteljo, gre za Karnice! Karnice potrebujejo gospodinjo, ki so našega duha, ki Karnice razumejo, ki čutijo v sebi to, kar čutijo vse Karnice, vsaka brazda, vsaka globača, vse sleme ... Tega duha pa Hudabivniki nimajo in ne morejo imeti. Ta rod – Hudabivški – se plazi po globačah, ko da bi se črvi plazili; nakapljal se je iz nešteti postelj, suženjski je in ne zna nositi glave pokonci. Hudabivniki niso za Karnice.«¹⁰

Prav lahko bi stari Karničnik enako polagal na srce želarki iz Slovenskih goric Mariji Grafoner, ki je lahko postala grun-tarica Fortmüller edinole s poroko z impotentnim starcem. Vse okoli nje je moralo vpiti, da bo drago plačala za prestop v višji socialni sloj. V ozadju arhetipskih življenjskih kalvarij žensk, ki jih je predvojna slovenska družba katarzično spreje-mala, ker jih je lahko pripisala previdnim (božjim) potezam, je stala trdna družbena vizija slovenskega katoliškega obče-stva s srčiko v patriarhalni kmečki družini.

Le na videz suhoparni in hladni dokumenti pravniškega jezika v kazenskih spisih prihodnjim generacijam v kipečih presežkih razgrinjajo čustvene in predstavne pokrajine rev-nega kmečkega prebivalstva ob severni jugoslovanski meji ter med drugim razblinjajo mit o njegovi izrecni slovenski naci-onalni usmerjenosti. Ko monografija izrisuje spolna, social-na, regionalna, nacionalna idr. obrobja slovenske predvojne družbe, pri čemer je razgaljenje tovrstnih simbolnih obrobij in družbenih kontekstov bistveno za razumevanje osnovnih delcev vsake skupnosti, s tem v pripovedi o ženskem nasilju nad zakonskimi partnerji (ne)posredno odzvanjajo prevla-dujoče mentalitete slovenske, večinsko kmečke skupnosti po oblikovanju prve jugoslovanske države.

Monografijo posvečam spominu na Bernardo Trunkl, r. Pristovnik (1927–1982), ki ji sprega kočarskega porekla in

10 Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, *Samorastniki: koroške povesti* (Ljubljana: Naša založba, 1940); cit. po: *Zbrano delo*, 2. knjiga, 205.

patriarhalnih družbenih struktur njenega časa ni dopuščala izpolnitve želje, da bi postala zgodovinarica.

Maribor, jesen 2023

Dr. Mateja Ratej

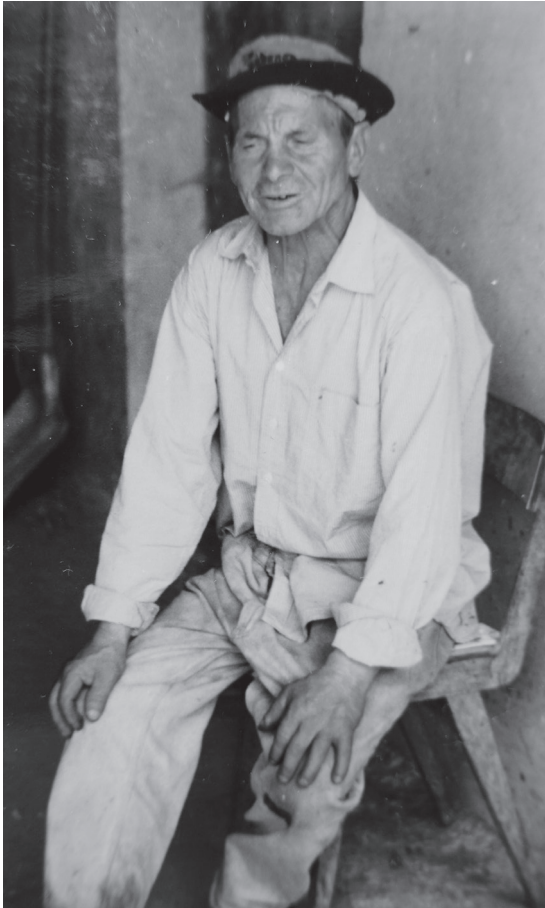
ZAUDARJAJOČI PREKARIAT: štajersko kmečko delavstvo med svetovnjima vojnima

Kmečko delavstvo je bilo med svetovnjima vojnima najštevilnejša in socialno najšibkejša skupina slovenskega prebivalstva. Njegov položaj zakonsko ni bil urejen in se je v letih do druge svetovne vojne zaradi poglobljanja socialnega razslojevanja le še slabšal. Za kmečke delavce tako ni veljala uredba o določanju minimalnih mezd, sklepanju kolektivnih pogodb ipd., prav tako ne zakon o zaščiti delavcev, ki je obsegal predpise o dolžini delovnega časa, odmorih med delom, zaščiti žensk in mladostnikov ter izbiri stanovskih predstavnikov. Kmečki delavci so lahko računali le na socialno zaščito v okviru obrtnega zakona, ki je določal zgolj splošne predpise o zaposlitvenih pogodbah. Prav tako je bilo za kmečke delavce samo na papirju (v okviru zakona o zavarovanju delavcev) urejeno socialno in zdravstveno zavarovanje za primer bolezni, nezgod in starosti, medtem ko so bili v praksi odsluženi kmečki posli v breme svojemu »rodbinskemu krogu«. Še pogosteje so bili ostareli hlapci in dekleta prepuščeni t. i. javni dobrodelnosti, prostovoljnemu socialnemu skrbstvu soseske, ki se ga je iz lastnega otroštva dobro spominjal tudi Prežihov Voranc; leta 1940 je trpljenje ostarele »občinske reve« razmršenih las in vodenih oči, ki so jo vaščani v lesenem koritu prenašali od hiše do hiše, kjer ji ni bil prihranjen tepež niti odraslih niti otrok, prikazal v črtici »V kadunji«. ¹ Enak postopek skupnostnega upravljanja ostarelih kmečkih poslov je v analizi življenja kmečkega delavstva opisal agronom Filip Uratnik: »Če je dotični res za vsako delo nesposoben, ga pošljejo od hiše do hiše, kjer mu hrane ne odtegujejo, spat pa ga pošljejo v listnico ali hlev.« ²

13 ■

1 Prežihov Voranc, *Dekle z mandolino: izbor zgodnje krajše proze* (Ljubljana: Študentska založba, 2011), 137–147.

2 Filip Uratnik, »Poljedelsko delavstvo v Sloveniji«, v: *Socialni problemi slovenske vasi*, 2. del (Ljubljana: Socialno-ekonomski inštitut, 1938), 32, 39.

Ostareli hlapec Đuro, odmev oddaljenega časa v Stročji vasi pri Ljutomeru leta 2003 (vir: arhiv avtorice)

Med kmečko delavstvo so torej na eni strani spadali kmečki posli, to so bili **dekle** in **hlapci**, ki so z neomejenim delom odplačali ugodnost stalnega bivanja do starosti (sic!) v gospodinjstvih imovitih kmečkih posestnikov, t. i. **gruntarjev**, na drugi pa **kočarji** (narečno bajtar, želar, kajžar, gorman) kot največja skupina kmečkega delavstva. Kmečki posli, med katerimi so bili izrazit družbeni problem otroški hlapci, pogosto nezakonski, so se najpogosteje rekrutirali ravno iz družin

kočarjev. Čeprav so bili kočarji običajno lastniki majhnih posestev v obsegu do največ pet hektarjev (na Štajerskem običajno vsaj polovico manj), ta niso zadoščala za preživetje njihovih družin, zato so morali kot dninarji delati na posestvih gruntarjev, ki so imeli v lasti deset in več hektarjev zemlje. V socialno še slabšem položaju od kočarjev so bili **majerji** oz. **hubarji** na gozdnih posestvih Pohorja in Kozjaka ter **viničarji** na vinorodnih področjih Slovenskih goric in Haloz. Ti niso premogli lastne zemlje niti domovanj, temveč so bivali in delali v najetih domovanjih s pripadajočo zemljo (hube, viničarije), kar so morali odplačati z raznovrstnim delom za lastnike gozdov oz. vinogradov, in to tudi do 120 delovnih dni v letu. Hubarji in viničarji so bili z delodajalci v domala polfevdalnem odnosu. A vendar so med svetovnjima vojnoma obstajali socialno še nižji sloji kmečkega delavstva, »za katere se ni zanimal nihče«, to so bili **osebenjki** (narečno gostači ali oferji), ki so v zameno za kmečka dela prejeli v uporabo le stanovanje (brez zemlje) in so bili v mariborski okolici pogosto podnajemniki viničarjev.³

Agrarna reforma po prvi svetovni vojni, ki je razlastila veleposestva z nad 75 ha obdelovalne zemlje oz. s skupno (z gozdovi) nad 200 ha, je kazala na to, da se je nova država zavedala eksplozivnega družbenega momenta v eksistencialno slabo preskrbljeni kmečki množici; v Sloveniji je tako razlastila predvsem veleposestva v Prekmurju, kjer je najbolj odmevalo povojno revolucionarno vrenje na Madžarskem. Vendar reforma v splošnem ni imela socialnih učinkov, saj je kmečka družina v povprečju dobila le 0,66 ha zemlje.⁴ Boleč sestop eksistencialnih hrepenenj kmečkega prebivalstva po uvidu agrarne prevare v Prekmurju je v romanu *Os življenja* (1935)

3 Prav tam, 5–8; Vlado Vodopivec, »Pravni in socialno-politični problemi poljedelskega delavstva«, *Sodobnost*, VIII (1940): 228; Jože Lampret, »Tvarno-duhovna struktura župnije Ribnica na Pohorju«, 2. del, *Dejanje*, 1938, 130.

4 Štefan Kovač, »Gospodarske in socialne razmere v Prekmurju«, *Obzorja*, 1938, 44–45; *Slovenska kronika XX. stoletja, 1900–1941* (Ljubljana: Nova revija, 1997), 215, 373.

tematiziral Miško Kranjec, na Ptujskem polju pa v romanu *Lukarji* (1936) Anton Ingolič: »Agrarna reforma je kočarjem in gostačem postala prazna beseda. Spoznali so: agrarna reforma na papirju je eno, zemlja veleposestva pokojne grofice pa drugo. Med njima ne tečeta samo Blatnica in Drava, marveč tečejo vse reke sveta.«⁵

Zajezitev nenehnega slabšanja socialnega položaja kmeta zaradi velikega porasta zadolževanja zlasti od srede dvajsetih let 20. stoletja je leta 1932 prinesel državni ukrep moratorija na kmečke dolgove, še štiri leta kasneje pa je začela vlada aktivno razreševati kmečko dolžniško krizo. Leta 1937 je živela Kmetijska zbornica kot stanovska zastopnica kmeta,⁶ kar je bilo pozno v primerjavi z drugimi evropskimi državami ter mnogo prepozno, da bi zakrpalo poškodovano družbeno tkivo in dodobra razraščene socialne napetosti. Nanje je skoraj desetletje prej v svoji knjigi o kmečkem vprašanju opozarjal katoliško usmerjeni zgodovinar Fran Erjavec: »Če mali in srednji kmet, ki tvorita znatno večino vsega naroda, ne pridelata niti za lastno preživljanje, je jasno, da vodi tako stanje neizbežno v gospodarski propad. Iz naše lastne polpreteklosti vemo, da takega propadanja nikakor ne prepreči življenje samo od sebe, temveč je treba v tem pogledu vedno poseči umetnim potom in smotreno v naravni tok, če nočemo, da se zamajajo celi sloji.«⁷

Čeprav natančna statistika, ki bi združila in osveževala ločene in razčlenjene podatke o socialni strukturi po nekdanjih avstro-ogrskih slovenskih deželah, v prvem desetletju nove jugoslovanske države ni obstajala, je bilo raziskovalcem že tedaj jasno, da z zastarelimi in zaostalimi načini kmetovanja na slabo rodovitnih »bajtarskih flikah« zemlje kmečko delavstvo močno prevladuje v vzhodnih delih slovenskega prostora, kjer so bili obenem dninarski zaslužki najnižji. Število nezakonskih

5 Anton Ingolič, *Lukarji* (Maribor: Tiskovna založba, 1936), 193.

6 *Slovenska kronika XX. stoletja, 1900–1941*, 408, 420.

7 Erjavec, *Kmetiško vprašanje v Sloveniji*, 31.

otrok je bilo med gospodarsko nesamostojnimi in posledično mnogokrat neporočenimi odraslimi tam najvišje ter je v mariborski okolici znašalo celo več kot 30 % vseh rojenih otrok, med katerimi je vladala visoka umrljivost. Preživeli otroci so bili zaradi pomanjkljive prehrane in neustreznih pogojev bivanja v nikoli zračenih prostorih brez svetlobe rahitični, odrasli so množično obolevali za tuberkulozo oz. jetiko, ženske še za rakom rodil in dojk. Zdravih zob niso imeli niti otroci, odraslim pa so že pred štiridesetim letom iz ust zevale škrbine.⁸

Med kočarskimi in viničarskimi družinami širše mariborske okolice, ki so običajno prebivale v bivališčih z le eno skupno sobo v velikosti med 15 in 30 m², kjer so živeli in spali odrasli in otroci ter v zimskem času še živina, je bil ob tem močno razširjen alkoholizem. V opisanih pogojih otroci kmalu niso bili pripravljeni upoštevati starševske avtoritete in so zgodaj spolno dozorevali, saj so prosto opazovali starše med (pijano) spolnostjo, večinoma izsiljeno in upravičeno z moško spolno slo ter (katoliško) dolžnostjo razploda. Med najrevnejšimi sloji je bil razširjen tudi incest, prav tako spolno občevanje z živalmi. Rezultat nerednega šolanja otrok, ki ga starši niso spodbujali, je bil v najboljšem primeru pomanjkljiva pismenost. Kočarski in viničarski otroci so pogosto kradli osnovne življenjske dobrine ali beračili zanje, k čemur so jih navajali kar sami straši, ki sta jim vest lajšala lakota in sovraštvo do privilegiranih slojev prebivalstva.⁹

Med naraščanjem kmečkih delavcev so bili posebej stigmatizirana in zapostavljena skupina nezakonski otroci, med katerimi so mnogi mladi štajerski fantje v tridesetih letih 20. stoletja našli zatočišče v privrženosti hitlerizmu, medtem ko je življenje deklet krojilo zgodnje materinstvo, ki je uspešno

8 Uratnik, »Poljedelsko delavstvo v Sloveniji«, 10, 12, 42; Ivo Pirc, »Prehrana prebivalstva«, v: *Socialni problemi slovenske vasi*, 1. del, 78–80; Erjavec, *Kmetiško vprašanje v Sloveniji*, 14, 32–33; Boris Fakin, »Haloški otroci«, *Sodobnost*, 1936, 434; Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, *Zbrano delo*, 1. knjiga (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1962), 292; Kerenčič, *Domačija*, 129–130.

9 Prav tam.

podaljševalo spiralo vseobsegajoče revščine in zaostalosti. »Dékle po večini nimajo ugodnih pogojev za nosečnost in porod. Nosečnost prikrivajo, dokler je mogoče, rodijo mnogokrat na skednju. Vse to je v kvar telesnemu in duševnemu zdravju otroka, kar se pozneje le stopnjuje. Za učenje nima časa, neredno hodi v šolo. Sedeti mora (pogosto, ker ima uši) v zadnji klopi, vsi ga zasmehujejo, zato postane molčeč, zakrknjen in trmast.«¹⁰ A pogosto se je enako slabo godilo tudi zakonskim otrokom kočarskih družin, kar je slikovito opisal Prežihov Voranc, ki je zaradi zgodnjega trpljenja in sovraštva do »gospode« tudi sam že kot otrok postal »zakrknjen, mrk in malodušen«. Sovražil je družbo ljudi, še bolj šolo, saj ga je oče vselej, ko se je zamudil na poti domov, »nabil do omo-tice«. Nič čudnega, da je Prežih v romanu *Jamnica* staremu Munku v miselni tok vtikal trditev, da »v današnjih časih bajta ni drugega kakor kotišče otrok, nezadovoljnosti in nesreče«.¹¹

V najslabših razmerah so živeli otroci viničarskih družin na območju Haloz, Slovenskih goric in neposredne mariborske okolice. Matere so že v štirih ali petih dneh po porodu opravljale ne le gospodinjska, temveč tudi vsa preostala te-žaška kmečka dela: »Koliko jih je, ki npr. kuhajo še jed za družino, ko imajo že porodne krče. Ne manjka jih, ki ob po-rodu nimajo niti človeškega ležišča – kup slame, pokrit z vre-čevino. Neredki so slučajji, ko mati po porodu takoj vstane in sama pere onesnaženo perilo.«¹² Medtem ko je v primeru smrti žene – pogosto ravno zaradi okužbe med porodom ali mazaškim abortusom – kočarski moški prej ali slej zapol-nil vrzel v kmečkem gospodarstvu s poroko z drugo žensko (večkrat s sestro ali drugo bližnjo sorodnico žene), je kmečka vdova pogosto ostala z otroki na skrajnem robu preživetja.¹³

10 Jože Lampret, »Tvarno-duhovna struktura župnije Ribnica na Pohorju«, *Dejanje*, 1938, 98.

11 Prežihov Voranc, *Dekle z mandolino*, 16–17; Isti, *Zbrano delo*, 8. knjiga, 61.

12 Boris Fakin, »Haloški otroci«, *Sodobnost*, 1936, 432.

13 Glej npr.: Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, *Zbrano delo*, 1. knjiga, 132.

V predvojni publicistiki je bil po zaslugi politično levo usmerjenih piscev in aktivistov na terenu dobro znan položaj skrajne revščine otrok iz Haloz, ki so bili skoraj vse leto lačni. Njihova običajna hrana je bil koruzni zdrob brez mleka in za-bele, jeseni skoraj izključno kostanj. Haloške viničarske dru-žine so bile povsem odvisne od volje lastnikov vinogradov, običajno premožnih ptujskih meščanov (večkrat Nemcev), ki so v Halozah na najlepših sončnih legah postavljali razkošne zidanice za letovanja ali druženje med trgatvami ter v po-smeh bajtam viničarjev v senčnih grapah in težko prehodnih strminah. V strahu pred izgubo še tako nizkega dohodka so šli viničarski očetje v hlapčevski ponižnosti celo tako daleč, da so v času zrelosti grozdja preštevali vsako jagodo na trti, do svojih gospodarjev pa so razvili popolno servilnost: »Tako pazimo na kokoši, a vendar manjka tukaj kaka jagoda! Otroci je niso, poznal bi na blatu!«¹⁴

19 ■

Nepopisno haloško bedo je v svojih delih večkrat tema-tiziral tedanji ptujski učitelj in pisatelj Anton Ingolič, med drugim v romanu *Vinski vrh* (1940) in v mojstrski noveli iz tridesetih let 20. stoletja »Tam gori za hramom«:

»Tisti hip mi je zastala noga. Na vežnem pragu sem zagle-dal nenavadno suhotno starko. Komolce je opirala na kolena in držala glavo v dlaneh ter nepremično zrla predse. Obraz je imela bolj bel, kot je bila bela stena za njo, in tako koščen, da so ji pod ličnicami, ki so štrlele daleč naprej, ležale temne sence kakor velike črne lise. Izpran rumen robec na glavi jo je delal še strahotnejšo. V zadregi sem se ji približal. Ko sem stal tik pred njo in ji zaželel dobro jutro, me je še slišala in opazila. Počasi se je okrenila proti meni – zdaj sem razločno videl, da so v mrliškem obrazu žive le še oči – in spregovo-rila je vdano: ‚Bog naj jim da dobro jutro!‘ [...] Pri tem sem opazil njene bose noge; bile so drobne kakor noge desetletnega otroka. Na sebi ni imela drugega kot zakrpano, nekdam modro,

14 Fran Žgeč, »Beda haloške dece in nje sociološki vzroki«, *Obzorja*, 1939, 432.

zdaj hudo izprano obleko. Obstal sem v tesnem prostoru, ki naj bi bil veža in kuhinja obenem. Čeprav sem rahlo potrkal, so vrata zaškripala in se sama odprla. ‚Kar vstopijo naj,‘ se je oglasila starka izpred praga. [...]

V sobi je bilo tako temno, da sem šele čez čas zagledal dve postelji; na postelji ob desni steni je ležala priletna ženska z drobnim dekletcem. Spala je z odprtimi usti in niti zganila se ni ob mojem vstopu. S tesnobo sem se ozrl okoli sebe. Sobica je bila tako nizka, da sem se z glavo skoraj dotikal stropa, in tako majhna, da je bilo med posteljama in mizo, ki je stala ob oknu, ter žrmljami za vrati prostora komaj za dva koraka. Desna postelja je bila pobarvana, leva zbita iz neoskobljanih desk. Rjuh ni imela nobena, na slami je ležalo le nekaj cunj. Tla so bila ilovnata, sicer skrbno pometena, a bolj vegasta in razdrapana kakor dvorišče pred kočo. V zadregi sem se oziral po številnih svetih podobah, s katerimi so bile stene skoraj popolnoma pokrite, in nisem si upal zaklicati v to revščino.«¹⁵

Poleti 1939 so pri Sv. Duhu v Halozah ves mesec preživele visokošolke ljubljanske univerze, ki so prišle na pomoč haloškim viničarjem s prirejanjem higienskih, zdravstvenih in gospodinjstkih predavanj ter s preskrbo z osnovnimi živili in zlasti z mlekom, ki ga otroci skoraj nikoli niso videli, kaj šele pili. Mladost in iskreni pogledi so kmalu razbili prislovično nezaupanje viničark do »gosposkih« deklet, v nekaj tednih so skupaj krpale, šivale, umivale otroke, ki so bili vsi popikani od mrčesa in so zaradi slabe prehranjenosti izgledali veliko mlajši, kot so bili v resnici, poslušale predavanja o nosečnosti, porodu, negi novorojenčka in dojenčka ipd. Miselnost dveh svetov pa je trčila, ko je študentka nagovorila viničarsko mater: »Izgleda, da se ne branite otrok, ko jih imate tako kopicno?« Kako mimobežno logiki preživetja kmečke delavke je učinkovalo vprašanje, je razkrival odgovor ženske, ki ni bila vajena, da bi se kdorkoli posvečal njeni intimi, interesom, že-

ljam in hrepenenjem: »Kak bi jaz to vedla. Pa saj jih tak dosti pomrje, ko pa jih nimam s čim redit.«¹⁶

Pitna voda je bila redka dobrina v bližini viničarskih bivališč, otrokom pa so odrasli namesto z vodo ali mlekom žejo gasili s slabim vinom. Že pet- ali šestletniki so bili vpreženi v kmečka opravila, v koših so na hrbtih prenašali hlevski gnoj na njive, sadili krompir ipd. Z dojenčki, ki so se rojevali skoraj enako pogosto, kot so umirali, se starši med celodnevnim delom niso imeli ne časa ne volje ukvarjati, zato so jih prepuščali v varstvo preužitkarskim starcem ali pa so jih zaklepali v bajte in jih za preprečitev nevarnosti in joka omamljali z žganjem ali makovimi zrnici, ki so jih ovita v umazane cape dojenčki sesali kot cuclje. Ker zgarane in slabo prehranjene matere, ki jih je v rodni dobi skoraj vsako leto čakal nov porod, običajno niso dojile otrok, so bili ti že takoj po rojstvu podhranjeni, upadlih prsi in napihnjenih trebuhov.¹⁷ Koliko otroškega dela je nosil v sebi mali oglas posestnika Stanitza v *Ptujskem listu*, ki je »pod dobrimi pogoji« sprejemal v svoje vinograde viničarsko družino s »tri do šest delavskimi močmi«!¹⁸

Da se je neurejenega, naravnost poraznega socialnega položaja slovenskih kmečkih delavcev dobro zavedala tudi najvplivnejša politična stranka na Slovenskem, vendar za ureditev razmer ni pripravila aktivnih politik, temveč se je odpravi anomalij posvečala zgolj na načelni ravni v izogib političnemu odtekanju kočarjev v komunistično gibanje, priča gesta štajerskega parlamentarnega poslanca SLS Ivana Vesenjaka, ki je jeseni 1920 na ministra za socialno politiko naslovil pobudo o ureditvi položaja viničarjev: »G. minister! Že pred svetovno vojsko je bil socialni in ekonomski položaj izdatnega dela našega naroda v vinorodnih krajih Slovenije, posebej

16 *Študentski in dijaški delovni narodnoobrambni tabori v Sloveniji 1935–1940* (Maribor: Založba Obzorja, 1987), 263–278.

17 Boris Fakin, »Haloški otroci«, *Sodobnost*, 1936, 433.

18 »Viničarska družina«, *Ptujski list*, 12. 10. 1919, 3.

pa še v Halozah in Slovenskih goricah, izredno nepovoljen. So to t. i. viničarji, ki po svoji veliki večini ne razpolagajo z nobenim imetjem, niti mobilnim niti imobilnim, ter živijo, kakor pravi naš pregovor: iz rok v usta ob trdem delu svojih rok. Svetovna vojska je te siromake še bolj posiromašila. Glad in pomanjkanje sta bila in sta še pri pretežni večini teh ljudi vsakdanja gosta. Ne bodem podrobneje opisoval trpljenja in bede teh ljudi, opozarjam le, da živijo družine viničarjev večji del leta sploh brez vsakega kruha in da je njihova glavna hrana večinoma neslan in nezabeljen krompir in fižol. To velja za otroke od prvega leta pa do starcev, ki so že z eno nogo v grobu. Posebej pa še opozarjam, da mnogi otroci in žene ne morejo iz hiše, ker sploh nimajo obleke, drugi pa hodijo v svojih zadnjih cunjah okrog. O obuvalih seveda tudi ni govora. Zato tudi šoloobvezni otroci ne morejo v šolo, ko nastopi mrzli zimski čas.«¹⁹

Drugačni, a v revščini tako podobni so bili kočarji na Kozjaku oz. Kobanskem, kjer med svetovnjima vojnama ni prihajalo do ženskega nasilja v zakonskih zvezah, bržkone zaradi specifične samozadostnosti in skoraj popolne odmaknjenosti območja od civiliziranega sveta ter odsotnosti stalnega dostopa do velikih količin alkohola, saj Kozjak ni vinorodno območje, kot so Slovenske gorice. Do taborečih ljubljanskih in mariborskih študentov v letih pred drugo vojno, ki so prihajali zato, ker so zavračali vse bolj rastoči fašizem in nacizem, a tudi »rodoljubarske fraze« svojih staršev ter so se, navdihnjeni od literature Miška Kranjca, Antona Ingoliča ali Prežihovega Voranca, odločili za aktiven prispevek k reševanju problema velike socialne razslojenosti, so bili revni bajtarji ravno tako skrajno nezaupljivi ter toliko bolj jezni in sovražni, kolikor slabši je bil njihov socialni položaj. Gostači osornih misli in besed na Kozjaku so za svoje težko življenje krivili vsakogar, ki je živel bolje od njih. Matere so vsako-

dnevni močnik zalivale z vinom, ki so ga v dudah dajale tudi dojenčkom, običajno ovitim v razcapane cunje ter črnim od bolh in mrčesa. Zaradi splošnega pomanjkanja in poročanja med sorodniki je predvojni obmejni Kozjak beležil visok odstotek duševno prizadetih otrok, ki so jih domačini v spačeni nemščini imenovali *todli*.²⁰

Komunistično usmerjeni učitelj na Remšniku Josip Jurančič je, pretresen nad življenjem ljudi na Kozjaku, njihovo bedo popisal v knjigi *Iz šole za narod*: »Kmečki otrok je mučenik. Takoj po rojstvu ga zamotajo v cunje, povijejo mu roke in noge k telesu, da izgleda kakor egiptovska mumija. [...] Tako povezujejo otroka podnevi in ponoči. Starši so mnenja, da bi v nasprotnem primeru otrok postal kreten s pohabljenimi udi. Poviti otrok tudi miruje in mu ni treba posvečati tolike pažnje. [...] Starši se za otroka silno boje; vedno mislijo, da bi se ponesrečil, zato ga zunaj nosijo, še rajši pa ga puščajo zaprtega v sobi. [...] Ni čuda, da pod takšnimi vzgojnimi prilikami stopajo otroci v šolo duševno silno zaostali. Nihče se z njimi ni dovolj pečal, zato imajo nejasno govorico, govornilni organi so naravnost zanemarjeni. Ne obvladajo niti najnavadnejših pojmov iz svojega najožjega kraja.«²¹

Enako neurejen socialni položaj pohorskih drvarjev, hubarjev, ki so med svetovnim vojnama za lažje preživetje svojih družin odhajali na večtedenske plovbe po Dravi, je problematiziral Anton Ingolič v romanu *Na splavih* (1940). Tematizacija, ki je nastala z avtorjevo lastno udeležbo, je izjemna za razumevanje predvojne slovenske družbe zaradi nazornega prikaza razkoraka med romantizirano podobo splavarske dejavnosti v tedanjem javnem prostoru, ki je spominjala na kolektivni eskapizem v čedalje bolj zaostrenih družbenih razmerah, in družbeno popolnoma robnim položajem splavarjev, med katerimi se je ravno zato – tako kot

20 *Študentski in dijaški delovni narodnoobrambni tabori*, 254–255; Josip Jurančič, *Iz šole za narod* (Ljubljana: Slovenska šolska matica, 1930), 21, 27.

21 Jurančič, *Iz šole za narod*, 32–34.

med štajerskim kmečkim delavstvom nasploh – v tridesetih letih 20. stoletja razraščal hitlerizem.

Splavarstvo je bilo v Dravski dolini znano že v 14. stoletju, od 16. stoletja pa je bilo pomembna gospodarska panoga. V 19. stoletju so splavarji prevažali smrekove, hrastove ali češnjeve deske, hlode, strešne letve, okenske in vratne okvirje, čreslovino, vinogradniške kole, apno, izdelke iz pohorskih glažut (steklarn) ipd. Pri tem so splavi potovali od Maribora in Ptuja ter Varaždina pa vse do Pančeva in Bele Crkve. Splavarska lesna trgovina je bila v Dravski dolini v rokah lesnih trgovcev, ki so les že pred transportom prodali na Hrvaško ali v Srbijo, nato pa so prevoz naročili pri splavarskih gospodarjih. Ti so najemali splavarje, nadzorovali izdelavo splavov in splavarjem izplačevali dnevnice. Splavarstvo na Dravi je dokončno izumrlo po nemški okupaciji leta 1941.²²

Če je leta 1933 v *Slovcu* objavljen zapis o sv. Miklavžu kot zavetniku splavarjev še skušal prikazati splavarstvo kot gospodarsko panogo v stvarni luči,²³ je leta 1935 v *Jutru* objavljen zapis splavarje slikal kot ljudi, ki se jim v življenju cedita le med in mleko:

»V splošnem pa so splavarji marljivi, krepki in veseli ljudje. Zaslužijo menda še najboljše izmed vseh delavcev, saj je za njih delo samo sezonsko. Pozimi delajo večinoma v gozdu. Komaj pa sonce nekoliko prijazneje posije, že se pričnejo zbirati za Dravo ter sučejo klobuke, veselih lic si prikimujejo, sluteč boljših dni, ko bo spet cvenka, rujnega vinca in veselih pesmi. Ni čuda, da hrepene za pomladjo, saj je njih življenje na Dravi tako lepo in prijetno. V prvi zarji zapojejo vesla in lesk ognja na splavu, kjer kuhajo zajtrk, se oddaljuje od obrežja. Romantična vožnja, petje, smeh, pozdravi domačinov ves dan do pozne noči. Tako mine dan za dnem. Na Borlu pod Ptujem se zadnjič naužijejo štajerskih dobrot, tu poskrbijo za

22 Angelos Baš, »O dravskih splavarjih«, *Slovenski etnograf*, 1972–73, 144–145, 149.

23 Fran Mišič, »Sv. Miklavž – zaščitnik splavarjev«, *Slovenec*, 6. 12. 1933, 3.

potovanje, ki traja 14 do 18 dni. Potem pa vsak večer v novih krajih, poznana jim je vsaka gostilna, vsaka brhka natakarcica za Dravo in Dunavom. Most v Zakanu imenujejo zakonski most, in ko ga imajo za seboj, prenehajo tudi zakonske ovire. Kar se godi odslej, se po tradiciji ne pripoveduje doma.«²⁴

Tudi *Mariborski večernik Jutra* je poleti 1937 objavil podlistek o dravskih flosarjih, ki je dograjeval podobo splavarjev kot privilegiranih uživalcev rečne svobode, ki se je skladala z liberalnim pogledom na svet, kakršnega sta izgrajevala časnik *Jutro* in njegov mariborski predstavnik: »Ugajajo mi flosarji prav takšni, kot so: prirodni, preprosti, pristni, samonikli, razumni in pod trdo kožo mehki, bolj mehki, kot se ti razkrivajo. Kaj bi se razkrival in besedičil, ko je tega itak že preveč! Življenje splavarja – Pohorca, Kozjačana – ni obračanje besedišča. Sama dejavnost je, sama realnost. Sekaj, žgaj, primi, drži, dvigni! Joj mu, če omaga in klecne pod bremenom! Zato molči. Le redko izreče kratko in odsekano besedo, le toliko, kolikor to nujno zahteva vsakokratni položaj. Od tam je on doma, kjer je božja volja določila tišino in mir. Vase zaklenjen in skoro brezizrazno vrši ondotni človek naložene mu naloge. Molčec in udan usodi.«²⁵

Ni čudno, da je tik pred drugo vojno kot osramočena streznitev odjeknil izid romana *Na splavih*, v katerem je komunistično usmerjeni Ingolič strnil pripoved okrog pohorskega drvarja Petrunovega Pepa. Življenjska logika pohorskega hubarja, ki podobno kot drugi sezonski flosarji ni znal plavati, je bila že od prvih strani popolno nasprotje idealiziranim publicističnim zapisom:

»Res, na splavih je boljši zaslužek, si je dopovedoval in obenem ugovarjal, toda kakšno je delo! Od ranega jutra pozno v noč si na vodi. V rokah držiš težak *lemez* in niti dobro ogledati se ne smeš. Vsak trenutek se ti lahko primeri, da te

24 »Podravski splavarji«, *Jutro*, 20. 4. 1935, 11.

25 Janko Furlan, »Flosarji«, *Mariborski večernik Jutra*, 13. 8. 1937, 2.

vrže v vodo. [...] Čemu torej hodi dol? Ne bi bilo bolje, da se vrne, se je spraševal, čeprav je vedel, da ne more ničesar več spremeniti. [...] Naj si je govoril tako ali drugače, neizpodbitno je bilo, da ima doma v koči osem otrok, osem sinov, od katerih si le prva dva služita kruh. [...] Ni rad prihajal domov, ker je moral gledati lačne in raztrgane otroke. Po ves mesec ga ni bilo. [...] Ob slehernem obisku je imel ušesa polna Lizinih tožb, češ da ni pri hiši tega in onega in da bi bilo bolje, če bi šel na splave; takoj bi namreč bilo več denarja in manj lakote v hiši. Poslušati je moral, koliko je prinesel s poti ta, koliko oni splavar, kako je pri tej, kako pri oni hiši, kjer je stari pustil drvarsko sekuro in prijel za splavarski *lemez*, in da bo pri njih vsega hudega konec, ko se bo tudi on lotil splavarstva; vendar bi se bile te tožbe ponavljale še leta in leta, dokler ne bi otroci dorasli in se porazgubili v pohorskih gozdovih, da se ni Liza jeseni sprla s prejšnjim gospodarjem in se na svojo pest dogovorila s Knezom, da ga je vzel v kočjo kot drvarja in splavarja.«²⁶

***

V času, ko so bili slovenski ribniki, jezera in reke večinoma v lasti in gospodarski izrabi velikih posestnikov, med katerimi je prednjačila Katoliška cerkev, nekritično javno olepševanje ni zadevalo le fenomena usihajočega dravskega splavarjenja, temveč je tedaj prevladujoča, iz katoliškega idejnega sveta izhajajoča politična struktura (SLS) v okviru idejnega razcepa med mestom in vasjo povzdigovala romantizirano podobo gospodarsko trdne, solidarne in na temelju krščanske tradicije ter združnega gospodarstva povezane kmečke družine, približek kakršne je bilo mogoče najti kvečjemu na Gorenjskem in v Savinjski dolini. V SLS pod vodstvom Antona Korošca so sicer v drugi polovici tridesetih let 20. stoletja v

okviru vsedržavne Jugoslovanske radikalne zajednice namenjali pozornost slovenskemu kmetijstvu, a so poglobljajoče razslojevanje podeželja utemeljevali s katoliškimi vrednotami ponižnosti, vdanosti v usodo in krotkim prenašanjem neznosnih življenjskih razmer. Komunisti so zato na strankine strukture, »Korošca in njegove kujone«, gledali kot na »glavni in najmočnejši steber kapitalistične diktature«, upravljane iz beograjskih političnih centrov moči in vpliva.²⁷

Idealizirano slovensko podeželje, utemeljeno na stanoski razdelitvi družbe, je leta 1933 v knjigi *Nаша vas* naslikal Korošču privrženi teolog Josip Jeraj. V poglobljeni študiji je utemeljil ideološki razcep med (brezbožnim, liberalnim) mestom in (katoliško) vasjo, podprt z ugotovitvami tedanje teološke, sociološke, etnološke, psihološke in politične znanosti. Pri tem je izhajal iz predpostavke, da je kmečka družina osnovna celica družbe, iz katere se poraja življenje in kipi v vse druge, širše socialne skupine vasi, pokrajin, naroda in človeštva. Moderna civilizacija s središči v individualiziranih mestih pa je bila za pisca nasprotni pol, ki se je v novejšem času s »strupenimi valovi kakor nenasitna povodenj razlival tudi po vaseh in kmečkih domovih ter brezobzirno rušil staročestite spomenike iz nekdanje zdrave kmečke kulture«. Kot glavne točke skupnostnega razkroja je Jeraj na več mestih v besedilu označil: knjigo, kino, gledališče, ulico in modo; vsi so bili prežeti od seksualnosti, medtem ko je bil kmečki človek po njegovem mišljenju kot spolno bitje »čisto naraven«. Podeželje je bilo za Jeraja ideal kolektivnega hotenja, ki se je izražalo tako v oblačilni kulturi (narodna noša) kot stavbni dediščini vasi. Njen ključni dejavnik je bila medsebojno solidarna zaprta vaška skupnost. V času, ki ga je opazoval Jeraj,

27 Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, *Zbrano delo*, 11. knjiga (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1989), 130; 12. knjiga (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1990), 8.

jo je razkrajalo »pomeščanjenje vasi« pa tudi konfesionalne razlike med vaščani in odpor do priseljencev.²⁸

»V kmečki cerkvi so bile od nekdaj vse kmetice enako oblečene. Ponos mestnih žen pa je ta, da se svojstveno in od drugih različno oblačijo.« Razumljivo je, da je pisec tako videl kmečko družino kot trdno povezano enoto različnih generacij v skupnem delovnem procesu, ki je vse udeležence nenehno zadovoljeval, saj so učinki njihove akcije neposredno omogočali preživetje družinski celici: »Mestna in industrijska družina ni te vrste delovno občestvo. [...] Različna zaposlenost na različnih krajih sovražno razkrajja družinsko občestvo.« Ne upošteva kmečke delavce, je Jeraj pisal, da mestna družina »bridko pogreša« stalni dom, saj se neprestano seli zaradi dela, medtem ko povezanost kmečke družine utrjuje stanovitnost kmečkega doma. Kmečka družina je »cvetoča skupnost doživetja«, je menil, mestna pa čuti pomanjkanje skupnih doživetij: »V mestni družini je hladno in prazno, ker večina hodi za utehami izven družinskega krova.«²⁹

Medtem ko individualistični mestni človek hlepi le po »izživetju lastnega jaza«, je razmišljal Jeraj, se kmečki rad podreja tradicionalnim kolektivnim zapovedim, začeni s poroko, kjer ni v ospredju romantična navezanost partnerjev, temveč oba »osebnostno srečo popolnoma podrejata objektivni vrednosti gospodarstva«. Kljub temu da zato zlasti kmečka ženska v zakonu veliko pretrpi zaradi številnih porodov in zgaranosti, je Jeraj ocenjeval, da so kmečki zakoni zaradi zaveznanosti »patriarhičnemu redu« večinoma srečni. V njih je poglavar in osrednja avtoriteta moški, saj »kmečki etos ne prenese tega, da bi žena komandirala«. Med kmečkimi ženskami je ločil tri tipe: materinski, čutno-erotični in praktično-delovni tip, med katerimi mu je bil blizu zlasti zadnji, saj je zapisal: »Če se pa ta tip strne z materinskim v harmonično

28 Josip Jeraj, *Naša vas: oris vede o vasi* (Ljubljana: Slovenska šolska matica, 1933), 45, 59, 61, 62, 67, 71, 80, 83, 90, 104.

29 Prav tam, 61, 71.

celoto, potem zrastejo mladostnice ob svojem času v junaške žene, ki tri vogale pri hiši podpirajo.«³⁰

Patriarhalni družinski ustroj, ki odvzema individualnost, zakonca zlahka prenašata na širšo skupnost in brez težav sprejemata avtoriteto oblastnika – še najraje kralja («kmet je po svoji naravi odločen monarhist») – kot vrhovnega poglavarja države: »Kmet ne prenaša slabotne oblasti, ki zavisi vsak dan od nestalne ljudske volje.« Zato Jerajev slovenski kmet ni maral revolucije in se ni navduševal nad »modernimi socialnimi agitatorji«. Ni se zmenil za proletarsko revolucijo, ki je »često nezrel plod teoretičnih programov, kateri so se izcimili v učeni teoretični glavi (npr. Marxovi). Ti programi se potem na realističen način, včasih celo barbarsko in kruto (boljševiška revolucija v Rusiji) uresničujejo«. Jerajeva idealna podoba slovenskega kmeta se je pač jasno zavedala, da le država kot »velika dobrotnica kmeta« štiti njegov dom pred »vnanjimi in notranjimi sovragi«. Namen in sklep se je ponujal kar sam: »Tudi danes rovarijo podtalno proti državi roparski vitezi: boljševiki, raznih vrst nihilisti in drugi sovražniki.«³¹

V umetnosti je Jeraj promoviral ljudsko umetnost in »vaške diletantske odre« ter temu v prid naredil razloček celo med mestno gostilno, »polno hrupnih gostov«, in vaško, kjer vaščani »ob poliču vina marsikako izrečejo, obširno pretresajo svoje gospodarske težave in sklepajo medsebojne kupčije«. Medtem ko je kmet po Jerajevih izsledkih psiholoških študij čustvoval po objektivnih merilih, je meščan vseskozi subjektiven: »Mestna osebnost je faustična, to je taka, da domišljavo prenapenja svoj pomen nad objektivne norme.« Mestna osebnost zaradi prenasičenosti vtisov »smrtno boleha«, medtem ko je kmečka svojstvena v harmoniji z menjavanjem ritmov narave. Jeraj je izpostavil potrebo kmečkega človeka po izražanju v prispodobah in odklanjanju abstraktnega mišljenja, saj si »ob

30 Prav tam, 72, 73, 149.

31 Prav tam, 88–90.

splošnih pojmih navadno nič ne predstavlja«. Nasprotno rad sliši nazorne podobe: ‚siten kot muha‘, ‚trd kot kamen‘, ‚hiter kot blisk‘ ipd. Kmet življenja ne misli, ampak ga po starodavnih tradicionalnih predpisih živi, je podčrtal Jeraj. Ivana Cankarja je tako doživljal kot preveč modernega, saj njegovi literarni junaki, zakoreninjeni v lastnem, ne v tradicionalnem svetu, »prebolestno in preveč analizirajo«. ³²

Slednjič je Jeraj opisal še posebnosti odraščanja vaškega in mestnega otroka ter mladostnika. Mestni otrok je bil po njegovem zaradi brezdelja in presežka vtisov »že v mladosti starihav« ter otopelega duha, kmečki pa sicer počasnejši v umskem razvoju, a zato temeljit in v odraslosti bolj stanoviten: »Mestni otrok je v neprirodnem mestnem miljeju umetna rastlina. Zato mu nedostaje svežega življenjskega optimizma, neukrotljive življenjske odpornosti in neusahljive vztrajnosti, ki procvitajo le v prirodnem ozračju zemlje in kmečkega doma.« Zdelo se mu je celo, da kmečki otrok manj laže in se pretvarja kot »premeteni« mestni, kar je bil logični nasledek dejstva, da je kmečki otrok črpal religioznost v družini in vaški skupnosti, mestni pa je bil pogosto žrtev »individualistične družine«, ki je odklanjala katoliško vero. Zaradi počasnejšega in enoličnega ritma življenja so bili po Jerajevem mnenju kmečki mladostniki v času odraščanja veliko manj obremenjeni z notranjimi boji kot mestni, ki so se »strastno upirali historičnim obveznostim in niso priznavali preteklosti pravice, da bi jim določala duševno smer«. Namesto (kmečki) tradiciji »v varnem zatišju vaške morale« se je bil mladostnik v mestu pripravljen uklanjati le zakonu in policijski oblasti. Ni presenetljivo, da tako niti zaključne ugotovitve Jerajevega dela niso bile fakultativne: »Zato je naša narodna dolžnost, da to, kar so spoštovali naši očetje in pradedje, spoštujemo tudi mi: vero, domačo grudo, dom, njegove običaje, izročila,

▪ 30

narodne pesmi, pravljice in narodno umetnost. Vse to nam mora biti sveto, ker je naša dediščina po umrlih prednikih.«³³

Tako očiten razkorak med ideologijo, s katero je velikodušno postregel Jeraj, in z vsakim dnem bolj brutalno realnostjo kmečkega delavstva, katerega položaj se tedanjim kritičnim opazovalcem ni zdel nič boljši od položaja živine, je v desetletju pred drugo svetovno vojno povzročil razmah družboslovno-humanističnih analiz, statističnih obdelav podatkov, refleksij in literarnih zapisov, v katerih so večinoma komunistično usmerjeni avtorji po skrbnem branju cenzorjev³⁴ slovenski javnosti predstavili besedila o neizmerni revščini dolenske, prekmurske, koroške, pohorske, haloške ali preleške vasi, kjer je prevladovalo kmečko delavstvo.³⁵ Kajti ne duha ne sluha o idili ni bilo za tiste člane kmečkega občestva, ki niso hoteli ali niso bili zmožni živeti v skladu z normami Katoliške cerkve – te so se med svetovnjima vojnama zaradi moči in vpliva etablirane katoliške politike (SLS) politično manifestirale kot zahteva po socialni distanci, družbeno pa kot skrajno izključevalno svetohlinstvo, ki ga je v slovenski literaturi najbolj pretresljivo upodobila »krvava rihta« nad Hudabivnikovo Meto zaradi spočetja otrok z gruntarjevim sinom.³⁶

31 ■

33 Prav tam, 118, 120, 132, 134, 135, 196.

34 »Delo je bilo pred objavo pregledano po vestnem cenzorju in je iz njega izločeno vse, kar ni bilo času primerno,« je zapisal Vinko Möderndorfer v drobnem tisku svoje knjige, ki je zaradi cenzure izšla brez načrtovanega zaključka. Vinko Möderndorfer, *Slovenska vas na Dolenjskem* (Št. Jurij pod Kumom: samozaložba, 1938), 172.

35 Möderndorfer, *Slovenska vas na Dolenjskem*; Ignac Koprivec, *Kmetje včeraj in danes: narodopisne črtice iz Slovenskih goric* (Lenart: Glavna hranilnica, 1939); Ivan Kosem, »Kulturno vprašanje naše vasi«, *Sodobnost*, 1936, 82; Jože Lampret, »Tvarno-duhovna struktura župnije Ribnica na Pohorju«, *Dejanje*, 1938, 95; Fran Žgeč, »Haloze«, *Sodobnost*, 1936; Isti, »Beda haloške dece in nje sociološki vzroki«, *Obzorja*, 1939; Boris Fakin, »Haloški otroci«, *Sodobnost*, 1936; Jurančič, *Iz šole za narod*; Kerenčič, »Študij o naši vasi«; Anton Ingolič, *Vinski vrh* (Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1946); Isti, *Na splavih*; Isti, *Lukarji*; Miško Kranjec, *Os življenja* (Ljubljana: Hram, 1935); Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, *Samorastniki* itd.

36 Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, *Zbrano delo*, 1. knjiga, 152; 2. knjiga, 141, 178, 188–194, 199.